

13. Findlay, Ronald; O'Rourke, Kevin H. Power and plenty: trade, war, and the world economy in the second millennium. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2009.
14. Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire by Christopher Atwood. New York: Facts on File, 2004.
15. A Short History of the Mongols by George Lane. London: I.B. Tauris, 2018.
16. Mongolia's Culture and Society by Sechin Jagchid and Paul Hyer. Boulder: Westview Press, 1979.
17. Changchun's account of the Mongols: The Travels of an Alchemist, by Arthur Waley, London: Routledge & Kegan Paul, 1931.
18. John of Plano Carpini's account of the Mongols: Mission to Asia, edited by Christopher Dawson. New York: Harper and Row, 1966.

РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ СІБІР ВЕДОМСТВОСЫНЫҢ ХVІІІ ҒАСЫРДЫҢ 50-70 ЖЫЛДАРЫНДА ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ОРТАЛЫҚ ЖӘНЕ ШЫҒЫС АЙМАҚТАРЫНДА ЖҮРГІЗГЕН ҮШЖАҚТЫ САЯСАТЫ

Тельман Ұ.Д.

Ғылыми жетекшісі: тарих магистрі Смағұлов Н.Б.,
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ.

Кіріспе ХVІІІ ғасырдың 30-40 жылдарында-ақ Орта жүздің көптеген билеушілері Ресей протекторатын қабылдағанына қарамастан, олардың бағынуы нақты болмады. Қазақстан шекарасында күшті әрі агрессияшыл Цин империясының пайда болуы күрделі саяси жағдайдың тууына және қазақтардың Ресей ықпалынан шығып кету қаупіне әкеп соқты. Орта жүзді Ресей империясының протекторатында ұстау шекаралық өкімет орындарының негізгі міндетіне айналды. Бұл үшін Сібір ведомствосының әскери-әкімшілік органдары үш бағытта: аумақтық экспансия, дипломатиялық амалдар және сауда-экономикалық байланыстар арқылы әрекет жасады.

Мақаланы жазудың мақсаты Қазақстанның ХVІІІ ғасырдағы тарихының басты геосаяси қарым-қатынастарының бірі, яғни қазақ-орыс қарым-қатынастарының ХVІІІ ғасырдың 50-70 жылдары шиеленіскен тұсы – Ресей империясының қазақ жеріндегі сенімді түрдегі іс-қимылдарын зерттеу барысында деректерге, тарихи еңбектерге, документалдық фильмдерге және т.б. мәліметтерге сүйене отырып, Сібір ведомствосының әскери-әкімшілік ұйымдарының ХVІІІ ғасырдың 50-70 жылдары жүргізген реформаларының себебі мен салдарын анықтау.

Зерттеу жұмысы барысындағы міндеттеріміз:

- Сібір ведомствосының әскери-әкімшілік ұйымдарының ХVІІІ ғасырдың екінші жартысында жүргізген реформаларының себебін анықтау;
- Ресей империясының Қазақстанның орталық және шығыс аймақтарына қатысты жүргізген саясатына сипаттама беру;
- Ресейдің Сібір ведомствосының әскери-әкімшілік ұйымдары арқылы қазақ жерінде жүргізген үшжақты саясатының қорытындысын жасау.

Хронологиялық мерзімі. ХVІІІ ғасырдың 50-70 жылдары.

Мақаланы жазу барысында басты назар аударылған нысан. Сібір ведомствосының әскери-әкімшілік ұйымдарының ХVІІІ ғасырдың 50-70 жылдарында Қазақстанның орталық және шығыс аймақтарында жүргізген саясатына баға беру.

Орта жүз қазақтарының Ресейге бодандығы ХVІІІ ғасырдың 40-жылдарында түбегейлі емес еді, ал өлкедегі өз жағдайын нығайтуға шекаралық өкімет орындарының нақты күштері болмады. Жоңғарлардың Сібір бекіністері мен қоныстарына үнемі қауіп төндіруі, Оңтүстік

Сібірдің едәуір аумағына билік жүргізуге дәмеленуі жағдайды шиеленістіре түсті. XVIII ғасырдың 50-жылдардың басында Жоңғарияда өзара қырқыс басталып, ол іс жүзінде үшінші дәрежелі мемлекет деңгейіне дейін төмендеген кезде ғана жағдай өзгерді. Қазақ билеушілері жоңғар нойондарының билік жолындағы күресіне белсене араласты. Солтүстік Қазақстанда Ресейдің әскери экспансиясына және жаңа аумақтарды басып алуына қолайлы жағдай қалыптасты. 1752 жылдың жазында генерал С.В. Киндерманның басшылығымен 11 бекіністен тұратын Новоишим бекіністі шебін салу басталды, оның ең бастысы Есілдегі Петропавл болды. Бекіністі шепті салудың басты мақсаты Үй және Ертіс шебін жалғастыру болатын, соның салдарынан қазақтардан ені 50 шақырымнан 200 шақырымға дейін жететін жер көлемі тартып алынды [1, 238-239 б.].

1752 жылдың маусымында Утяцкая слободасынан Луцк және Вологда полктерінің драгундары мен Нотебург полкінің жаяу әскерлері, есіл орыс-казактары мен шаруалары, барлығы 2 мыңдай адам қазақ даласына қарай жылжыды. Бұл әскери экспедициялар 1752-1753 жылдар ішінде үш бекініс – Әулие Петр (Петропавл), Полуденный, Лебяжье бекіністері мен сегіз редут салуы керек еді. Жаңа бекіністердің бұған дейін орнаған бекіністі шептермен байланыс жасауы үшін почта бекеттерінің тізбегі құрылды. Қазақ даласына үлкен отрядтың шыққаны туралы хабар үрей туғызып, халықтың көшіп кетуіне әкеп соқты [2, 75 б.].

Сол кезде жоңғарлар тарапынан шабуылға ұшыраған Қазақ хандығы орыс әскерлеріне кедергі жасай алмады, сөйтіп Орта жүздің билеушісі Абылай сұлтанның аумақтан айырылуға көнуіне тура келді. Оның үстіне Жоңғарияның әлсіреуі қазақтардың Ертіс бойындағы және Тарбағатайдағы жерлерге қайтуына мүмкіндік туғызды, Новоишим шебін салу нәтижесінде жерден айырылған абақ-керей, уақ және найман рулары сол жаққа қайта қоныс аударыла бастады.

Ресейдің экспансиясы Алтайда да бұрынғысынан неғұрлым күшейе түсті. 1752 жылдан бастап Оңтүстік Алтайдың, Ертістің жоғарғы ағысындағы Үлбі, Бұқтырма және Нарын бойындағы жерлердің Ресейге қосылғаны туралы ресми түрде жарияланды. 1760 жылы Өскемен бекінісінен Телецк көліне дейін бекіністер салына бастады. Келесі 1761 жылы Өскеменнен Зайсан көліне дейін Бұқтырма шебінің бекіністері пайда болды. 1764 жылы Кузнецк-Колыван шебінің бір бөлігі Өскеменнен Тигерец форпостына дейін көшірілді [1, 240-241 б.]. Сөйтіп Қазақстандағы шекаралық шептің шығыс қанаты. XVIII ғасырдың 60-жылдарда Ресей бекіністерінің бірнеше шебінен тұратын күшті бекіністі ауданға айналдырылды.

Салынып жатқан бекіністердің қорғанысын қамтамасыз ету үшін Ресейден Қазақстанға жаңа әскери күштер әкелінген үстіне әкеліне берді. Новоишим шебінде Тобылдан, Турадан және Сібірдің басқа қалаларынан келген драгун полктері мен басыбайлы казактар тұрды. 1758 жылы Сібір шебіне Дон және Жайық орыс-казак әскерлерінен мың адам, сондай-ақ башқұрт-мещеряк командалары жіберілді.

1764 жылы Сібір шептік бекіністерінің қорғаныс қабілетін жақсарту үшін Азов драгун полкі – Петропавл бекінісіне, Ревель полкі – Омбы, Троицк полкі – Ямышевск, Вологда полкі – Өскемен, Сібір полкі – Железинск, Томск жаяу әскер полкі – Өскемен бекінісіне қосымша жіберілді. Омбыға дала артиллериясының бөлімдері апарылды, командование «полктер көбінесе жинақталып ұсталсын және тиісінше тойтарыс беруге және іске кірісуге әрқашан әзір тұрсын... жіберіліп отырған дала артиллериясы оның қызметшілерімен өте қажет болмайынша бөлшектелмей, қажет болған жағдай үшін әрбір бөлім бірге болсын» деген нұсқау берді [3, 77 б.]. Бұл «жағдайдың» не екені II Екатеринаның генерал-поручик Шпрингерге 1769 жылғы 24 қазандағы Жарлығынан көрінеді, онда былай делінген: «қазақтар тарапынан болмашы дұшпандық әрекет басталысымен өз қалауыңыз бойынша зеңбіректері бар бірсыпыра мөлшерде тұрақты әскер жіберілісін және ондай тобырды дереу қуып таратып, күл-талқан етуге әмір берілісін. Сөйтіп олар әдепсіздігі үшін алдағы уақытта сіздерді мазасыздандыруға әсте де батылы бармайтындай етіп лайықты түрде жазалансын» [4, 87 б.]. Нақ сол жарлықта Сібір шептік бекіністеріне башқұрттардан жаңа әскери командалар жіберуге пәрмен етілді.

Жаңадан аннексиялап алынған жерлерді олар шаруашылыққа игерілгеннен кейін ғана бекітіп алуға болатынын жақсы түсінген шекаралық өкімет орындары Солтүстік және Шығыс Қазақстанға ел қоныстандыруға белсене күш-жігер жұмсады. XVIII ғасырдың 60-жылдарында Алтайға Тобыл губерниясынан 2 мың шаруа мен әртектілер, сондай-ақ Ресейдің солтүстік губернияларының қазыналық шаруаларынан тілек білдіргендер көшіп келді. Бұқтырма және Нарын ауданына рекрут міндеткерлігінен қашқан шаруалар орналасты, оларды үкімет көрмегенсіп отыра берді. 1770 жылы тұтқынға алынған поляк конфедераттары мен запорожье казактары сібір казактарына жазылды.

Сонымен бірге шекаралық өкімет орындары казактарды шекаралық аудандардан ығыстырып тастау жөнінде шаралар қолданды. 1755 жылы Сыртқы істер алқасы Сібірдің өкімет орындарына казактар «бұлайша өту олардың дағдысына айналмауы үшін Ертістің осы жағына өткізілмесін» деген нұсқау берді [3, 37 б.]. 1764 жылы казактардың Ертіске 10 шақырымнан және орыс бекіністеріне 30 шақырымнан жақын жерде көшіп жүруіне мүлде тыйым салынды. Келесі жылы бекіністердің коменданттарына казактарды Тобылдағы Звериноголов бекінісінен Өскеменге дейінгі бүкіл шепті бойлай 10 шақырымдық өңірге жібермеуді талап еткен нұсқау берілді, мұның өзі оларды 13500 шаршы шақырым жақсы жайылымдарынан айырды [1, 254 б.].

Шекаралық өкімет орындарының экспансияшыл саясаты казактардың әділетті наразылығын туғызды, әсіресе Е.И. Пугачев бастаған шаруалар соғысы жылдарында казактардың Ресей әкімшілігімен қатынастары шиеленісе түсті. Көптеген казактар орыс бекіністеріне шабуыл жасауға қатысты және Абылайдың келісуімен көтерілісшілерді қолдады. Сібір шебінің әскери өкімет орындары тұтқынға түскен казактарды аяусыз жазалады. Мәселен, Петропавл бекінісінде К.Жақаев дарға асылды, қалған тұтқындарға дүре соғылды және танауларын жырып, таңба салынғаннан кейін Сібірге айдалды. Шептік бекіністер бойындағы толқулар ұзақ уақытқа созылды, көшпелілердің топтары бекіністерге, редуттарға және орыс-казак разьездеріне шабуыл жасады. Дегенмен Ресейдің әскер экспансиясына қарсы тұруға олардың нақты күштері болмады, сөйтіп жайылымдарынан айырылғанына амалсыз көніп, отаршыл өкімет орындарына ол жерлерде шекаралық орыс әкімшілігі талап ететін белгілі бір жағдайларда көшіп жүруге ара-тұра өтініш жасайтын болды.

Ресейдің Орта жүз аумағындағы дипломатиялық қызметі. Сібір шекаралық өкімет орындарының экспансияшыл саясаты сонымен бірге бейбіт, дипломатиялық акциялармен ұштастырылды. Мұны ең алдымен Ресейдің Сібірдегі әскери күшінің әлсіздігі туғызды, өйткені шептік бекіністер созылып жатты, ал гарнизондарда адам саны аз болды. Екінші жағынан, оларға агрессияшыл Цин империясы және Орта жүз бен Ұлы жүз казактарының жақсы ұйымдасқан әрі іс жүзінде тәуелсіз тайпалары қарсы тұрды. Осындай жағдайларда шекаралық әкімшілік, біріншіден, сібір иеліктерін казактар мен қытайлардың шабуылдарынан қорғау, екіншіден, казактарды Ресей протекторатында ұстау үшін өзінің қолынан келетін барлық шараларды қолдануға тырысты. Осыған байланысты казак даласына бірқатар елшіліктер мен миссиялар жіберіледі, олардың мақсаты казактардың Қытайға көзқарасын анықтау және казак билеушілерінің Ресейге бағынудың тиімділігіне иландыру болды.

1752 жылы Абылай сұлтанға капитан Яковлев жіберілді, оның мақсаты Орта жүз қоныстарында жүрген жоңғар нойондары Әмірсана мен Давациді Ресей қызметіне тарту еді. Яковлев сұлтанмен Тобыл өзені бойындағы Арақарағай тоғайында кездесті. Ресей елшісі Абылайды жоңғарларға қарсы жорық жасаудан бас тартуға және шекаралық өкімет орындарының қамқоршы болатынына уәде беріп, бүлікшіл нойондарды Ресейге жіберуге көндіруге тырысты. Алайда миссия сәтсіз аяқталды, Яковлев ештеңе бітірмей қайтуға мәжбүр болды. Оның бітіргені кейбір казак ақсақалдарымен, соның ішінде Құлсарымен және Күлекпен қатынастарды жолға қою еді, олар орыстың өкімет орындарына жәрдемдесуге уәде берді [5, 85 б.]. 1753 жылы әлгі ақсақалдарға Әмірсана мен Давациді орыс қызметіне тартуға жәрдемдесуді өтінген хат жазылып, Орта жүзге М.Арапов жіберілді, алайда бұл әрекет те нәтижесіз болды. Әмірсана Сібір шебіне 1757 жылы ғана барды, алайда бұл кезде нойонның

енді саяси салмағы да, Жоңғариядағы билікке нақты үміті де жоқ болатын, сондықтан оның бағынуы Ресейге ешқандай саяси пайда келтірмейтін.

1756-1757 жылдардағы қазақ-қытай соғысы Ресейді Орта жүздегі дипломатиялық қызметті жандандыра түсуге мәжбүр етті. Қазақ даласында циндердің күшею қаупі жеткілікті дәрежеде нақты болды, сондықтан бұған мазасызданған шекаралық өкімет орындары қазақтың ең ықпалды билеушілерін өз жағына тартуға тырысты. 1758 жылдың наурызында Сыртқы істер алқасы «Абылай сұлтанға, оны қытай жағынан бөліп алу үшін... ұлы мәртебелі император оның ұзақ уақыт бойы еткен қызметі үшін... оған оның адал бодандығының белгісі ретінде қылышты сыйға тартып отырғаны айтылсын» деген пәрмен берді [6, 751 б.]. Сонымен бірге шекаралық әкімшілік Ресейге адал қызмет еткен Нұралы хан мен Абылай сұлтанның Орынборда кездесуін ұйымдастыруға тырысты. Осы мақсатпен 1758 жылғы мамыр айының аяғында дала өңіріне Я.Гуляев жіберілді, алайда Абылай шекаралық шепке барудан бас тартты. Ол былай тұрсын, Орта жүз қазақтарының алдына қытай-ресей жанжалы кезінде қай жақта болу керек деген мәселе қойылғанда, араласпаушылық көзқарасын ұстанды. Сібір губернаторы Ф.И. Саймонов Сыртқы істер алқасына былай деп хабарлаған: «Қытай ханы қытай әскерімен Ресейге соғыс ашып, қол салмақшы ниетте... қытай ханына жіберілген қазақ елшісі өздері Ресей әскеріне де, қытайларға да көмектеспейді деп жауап қайтарған» [4, 195 б.].

Абылай ханды орыс бодандығында ұстау мақсатымен үкімет оны Орта жүздің ханы етіп жариялауға жәрдемдеспекші болып ұйғарды. Осы мақсатпен дала өңіріне И.Ураков пен Я.Гуляевтің елшілігі жіберілді. Олар Абылайды өзін хан етіп бекітуге императрицаға өтініш жасауға көндіруге тиіс болатын. Сұлтанды материалдық және моральдық жағынан ынталандыру үшін оған жыл сайынғы жалақы тағайындалды, бірақ күткендері орындалмай, Абылай Ресей қолынан хан атағын алудан үзілді-кесілді бас тартты [3, 25-26 б.]. Солай бола тұрса да, Ресей әкімшілігі сұлтанды және ықпалды ақсақалдарды жақын тартып, жалақы төлеуін жалғастыра берді. Сібір губернаторы Саймонов 1762 жылы Сыртқы істер алқасынан Абылайдың жылдық жалақысы сомасын мың сомға дейін көбейтуді сұрады. Қазына есебінен Петропавл бекінісінен оған жыл сайын 212 пұт, Жолбарыс сұлтанға, Құлсары және Күлек ақсақалдарға – 100 пұттан, Байжігітке – 25 пұт астық бөлінді. 1762 жылдың басында «аса атақты қырғыз-қазақтар барынша жақын тартылсын, оларға мырзалықпен сыйлықтар беріліп, марапатталатын болсын, ал тілек берілсе, олар үшін шекараға жақын жерге қазына есебінен мал ұстайтын қора-қопсы салып берсін» деп пәрмен етілді. Үкімет шекараға жақын жерге Абылайға арнап ағаштан үй салып бермекші болып ұйғарды, алайда бұл идея тек 1779 жылы ғана жүзеге асырылды. Қазақ билеушілері Ресейдің мұндай саясатынан пайда тауып қалуға тырысты. 1764 жылы Абылай өзіне қазақтарды орыстың агротехникасын үйрету үшін он орыс шаруасын, үй салу үшін шеберлер мен материалдар жіберуді сұрады. Алайда Абылайдың Ресейге сырттай қарағанда жақсы осы көзқарасы, дегенмен де қазақ сұлтанының астарлы саясаты ғана болатын.

1768 жылы оған Сібір бекіністі шебінің командашысы И.И. Шпрингердің елшілері келіп, балаларының біреуін аманатқа беруді сұрағанда, Абылай бас тартқан жоқ, тіпті елшілерді «егер өзінің баласын ондай жерге аманат етіп жіберуге әмір етілсе, оның өзі сол жерге апарғысы келетініне» сендірді, бірақ шынына келгенде Ресей аманатты ала алған жоқ [6, 32 б.].

XVIII ғасырдың 50-60 жылдары Орта жүзге жіберілген көптеген елшіліктер Ресейдің бұл аймақта қандай да болсын орнығып алуына жеткізбеді. Ал барлық елшілер қазақтардың Ресейге бейбітшілік көзқарасын атап айтып жүрді. Мәселен, 1761 жылы Абылайда болып қайтқан башқұрт Ш.Абзанов қазақтардың Ресейге «ешқандай жамандық ісі жоқ» деп хабарлаған [6, 56 б.].

1763 жылы Ураков пен Гуляев Абылай мен Қазыбек бидің «сонау бір кезде... бүкіл Орта ордасымен Сәмеке ханның ұлы мәртебелі императрицаға мәңгі бақи Ресей бодандығында болуға ант бергенін әлі де есте сақтап, қазір де одан ауытқымау ниетінде тұрғысы келетінін» жеткізген [7, 24 б.]. 1764 жылы Арапов, ал одан соң Ш.Абзанов, У.Абзанов және М.Утешев Орта жүз қазақтарының Ресей жөнінде дұшпандық ниеттері жоқ екенін тағы да растады. 1767

жылы бшқұрт ақсақалдары К.Абзанов, А.Құрманов және В.Түнғатаров Абылайдың солтүстіктегі көршісінің қамқоршылығынан бас тартпайтынын тағы да көрсетті. Сонымен бірге Абылай өзін Ресейге шынымен бағынышты етуге жасалған әрекеттерден шеберлікпен шыға білді. «Қазіргі қазақ билеушілерінің бәрінен алғырлығымен, айлакерлігімен және тәжірибелілігімен, белгілі ақылдылығымен, өзіне бағынышты халық санының күштілігімен және өздерінің Ресей императрицасымен басым бола отырып, Абылай... өзін, қажет болуына қарай, бірде орыстардың, бірде қытайлардың боданы екенін мойындады, ал шын мәнінде тәуелсіз әмірші болды», – деп жазды ол туралы А.И. Левшин [8, 46 б.].

Орта жүздің Ресейге тәуелсіздігі 1771 жылы Абылай үш жүздің ханы етіп жарияланғаннан кейін ерекше айқын көрінді. Ресей әкімшілігі өте қиын жағдайда қалды.

Бір жағынан, Абылайдың хан атағын танымау оны Ресейден алыстатуы мүмкін еді, оның үстіне Цин империясы оны қазақтардың жоғарғы билеушісі деп ресми түрде таныған болатын. Екінші жағынан, Ресей Нұралыны Кіші жүздің ханы етіп ресми түрде бекітті және Әбілқайырдың ұрпақтарымен жанжал туындамайынша, Абылайдың барлық үш жүзге билігімен келісе алмады.

Ал Абылай қыр көрсетіп, орыстың өкімет орындарына өзін тану туралы өтініш жасамады. Ара-тұра ол әскер жіберу туралы хат жазды, бірақ 1778 жылы ғана императрицадан өзінің хан атағын тануды ресми түрде сұрады. Сол жылы Абылайды Орта жүздің ханы етіп бекітуге патент – куәлік келді, ал 1779 жылы оған шекаралық шепке жақын жерден ағаш үй салынды. Алайда бұл әрекеттер қазақ-орыс қатынастарын тек нашарлата түсті, сөйтіп Абылай шекаралық әкімшілікпен қандай да болсын байланыс жасауды мүлде тоқтатады. Сонымен бірге орыстың өкімет орындары белгілі бір себептермен Абылайдың билігіне бағынбаған қазақ қауымдарына ықпалын күшейтудің реті келген жағдайын құр жібермеді. 1770 жылы Өскеменде уақ руының бірнеше ауылдарының ақсақалдары жергілікті әкімшілікке орыс бодандығына қабылдауға өтініш жасады. 1772 жылы қарамағында үш мың қазағы бар керей руының ақсақалдары Есберді мен Нұра батыр Семей бекінісіне сондай өтініш етті. Алайда бұл жағдайлар сипатты болған жоқ және бірлі-жарым еді.

Көріп отырғанымыздай, орыс шекаралық әкімшілігінің Орта жүздегі саясаты «қатаң» және «бәсең» бағыттардың ұштастырылуымен сипатталды, бұл ретте екіншісіне артықшылық берілді. Қазақ билеушілерін алыстатып алудан қорқып, орыстың өкімет орындары олардың Цин империясымен қарым-қатынасын білмегенсіген түр көрсетті, ал қазақтар өздерінің Ресейге тәуелді екенін әдейі баса көрсетіп, екі жақты ойын жүргізді және іс жүзінде тәуелсіз еді. Орта жүзге ықпал етудің азды-көпті тиімді бірден-бір құралы шекаралық сауда болды.

Орта жүз қазақтарының Ресеймен сауда-саттық қатынастары. Ресейдің өкімет орындары өлкені экономикалық жағынан игермейінше, Орталық Азияға экспансия жасау мүмкін еместігін өте жақсы түсінді. «Мемлекеттердің тыныш өмір сүруі, даңқы мен гүлдену жағдайы үш бастаудан пайда болды. Біріншісі – ішкі тыныштықтан, бодандарының қауіпсіздігі мен ризашылығынан; екіншісі – жауға қарсы жеңімпаз қимылдардан, пайдалы да жасампаз бітім жасасудан; үшіншісі – көпестер арқылы алыстағы халықтармен артық байлықты өзара алысып-берісуден», – деген М.В. Ломоносов [8, 48-50 б.]. Алайда XVIII ғасырдың орта шенінде Орта жүз қазақтарымен сауданың айналымы аз болды және негізінен Троицк арқылы жүзеге асырылды. Оған қоса, XVIII ғасырдың 40-жылдардың аяғында Ямышевск және Омбы бекіністерінде сауда жасауға рұқсат етілді.

XVIII ғасырдың 50-жылдардың бас кезінде-ақ Троицк өз маңызын жоғалта бастады. Біріншіден, 1752 жылы Новоишим шебінің салынуы қазақ саудагерлерін сескентіп тастады, сол кезде-ақ жолға шығып қойған 500-дей қазақ өз ауылдарына қайтып кетті [8, 52 б.]. Екіншіден, XVIII ғасырдың 50-жылдарда қазақтардан жылқы сатып алуға құмар Цин империясымен сауда жолға қойыла бастайды. Дегенмен көпестер Троицкіге келуін жалғастыра берді, бірақ енді бүкіл Орта жүзден емес, оған жақын жатқан қазақ руларынан ғана келетін болды. Тек 60-жылдардың басында ғана жағдай жақсара бастайды. 1761 жылы Троицкінің коменданты «Орта орданың қазақтарымен жәрмеңке жақсы жүргізіледі, оған азиялық көпестер де келіп тұрады» деп хабарлайды [8, 58 б.]. Қытаймен сауданың тиімсіздігі

Шығыс және Оңтүстік-Шығыс Қазақстанның халқын басқа, неғұрлым тиімді сауда жолын іздеуге мәжбүр етті. 1762 жылы наймандардың билеушісі Әбілпейіз сұлтан III Петрге Семей бекінісінде сауда-саттық ашуға өтініш жасады. «Абылай сұлтанның Орта жүздегі арғын тайпасынан шыққан адамдары Троицк бекінісі арқылы тиімді сауда-саттық жасайды... Қашық болуы себепті біздің халқымыз: Орта жүзден – наймандар және үйсіндер мен бүкіл Ұлы жүз – ол Троицк бекінісінде сауда жасай алмайды. Егер сол Самай-Болат (Семей. – ред.) бекінісінде сауда жасау көрсетілген жарлық берілсе, біздің әкеміз Әбілмәмбет хан Түркістан жерінде хан болып отырғандықтан, сол арқылы Түркістаннан, Ташкенттен, Қашғардан және Жаркенттен келген көпестер зор пайда жасар еді» деп жазды ол өз жолдауында. Сол 1762 жылы патша жарлығымен Семейде сауда құрылды, алайда орыс көпестерінің Ертіс шебіне келуге құлықты болмауы мынаған әкеп соқты: Сібір шебінің командирі К. фон Фрауендорфтың Тобылға губерниялық өкімет орындарына Семейге көпестер жіберуді сұрап, әлденеше рет өтініш жасауына тура келді. Орыстар тарапының керенаулығы қазақтарды ренжітпеуі үшін 1764 жылы Әбілпейіз бен оның бодандарына 10 шақырымдық тыйым салынған өңірді бұзып, Семей бекінісіне жақын жерде көшіп жүруге де рұқсат етілді.

Жалпы Ресеймен сауда айналымы онша көп болған жоқ, орыс көпестері ыдыс-аяқ, керамика, мата, қазан сатты; қазақтар малмен, аң терісімен, мал шаруашылығы өнімдерімен сауда жасады. Сонымен бірге Сібір шебі бойында Орта Азия мен Қытай тауарлары сатылды. Қазақ-Ресей шекарасында айналым үнемі өсіп отырғанына қарамастан, XVIII ғасырдың 50-70 жылдарында Орта жүз бен Ұлы жүздің негізгі сауда әріптесі Цин империясы болып қала берді.

XVIII ғасырдың екінші жартысындағы Сібір шекаралық өкімет орындарының саясатын сипаттай келіп, Орынбор әкімшілігінің саясатына қарағанда оның жалпы алғанда неғұрлым жұмсақ әрі икемді болғанын атап өтеміз. Әрине мұны Сібір бастықтарының әлдебір ерекше бейбітшілдігі емес, қайта ең алдымен, Ресейдің осы аймақтағы әскери тұрғыдан әлсіздігі және мұнда қауіпті бәсекелес – күшті және агрессияшыл Цин империясының болуы туғызған еді. Кіші жүзбен салыстырғанда, Орта жүз бен Ұлы жүз қазақтарының неғұрлым топтасқандығы және әуелі сұлтан, ал сонан соң хан Абылай сынды күшті көшбасшының болуы маңызды зор фактор болды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. А., 1996. – 656 с.
2. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. В пяти томах, т. 3. А., 1979. – 558 с.
3. Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая треть XIX в. Сборник документов и материалов. Археографическое введение К. Ш. Хафизовой (в соавторстве с В. А. Моисеевым), историческое предисловие, перевод китайских источников и подготовка научного комментария К. Ш. Хафизовой. А., 1989, ч. I. – 216 с.
4. Сулейменов Б. С., Басин В. Я. Казахстан в составе России в XVIII – начале XX века. А., 1981. – 247 с.
5. Каратаев Н. К. П. И. Рычков – выдающийся русский экономист XVIII века // Вестник АН СССР, 1950, №3. – 93 с.
6. Витевский В. Н. И. И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе с 1758 г., т. 3. Казань, 1897. – 361 с.
7. Материалы по истории Казахской ССР, т. IV, М.-Л., 1940. – 543 с.
8. Ибрагимов С. К. Из истории внешнеторговых связей казахов в XVIII веке. // Ученые записки Института востоковедения. М., 1958, т. 19. – 54 с.